

ნათია ჩანტლაძე
Natia Chantladze

რამდენიმე შენიშვნა ანისის ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის
სამშენებლო წარწერასთან დაკავშირებით
**Some notes on the Tigran Honents' inscription about
constructing St. Gregory the Illuminator Church in Ani**

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

საკვანძო სიტყვები: ანისი, ეპიგრაფიკა, ქახთუღ-სომხური უხთიეხთობები
Keywords: Georgian-Armenian relationships, Ani, epigraphy

ისტორიულ ქალაქ ანისში ქართველთა მოღვაწეობის დამადასტურებელი მასალა დიდი ხანია ცნობილია და არაერთი ქართველი თუ უცხოელი მეცნიერის კვლევის საგანი გამხდარა, რაც დაგვირგვინდა 2020 წელს გამოცემული სამტომეულით „ანისი და საქართველო“. ამ შესანიშნავ გამოცემაში სამაგალითო სისრულით ერთადაა თავმოყრილი ნარატიული წყაროებიცა და საკითხის შესწავლის ისტორიაც, რაც ძალიან გააადვილებს ანისთან დაკავშირებული ბევრი საკითხის კვლევას. ზ.სხირტლაძის რედაქტორობით ავტორთა კოლექტივის მიერ შექმნილ ამ სამტომეულში მოცემულია მთლიანად რეგიონის და იქ ქართველთა მოღვაწეობის ისტორიული, გეოგრაფიული, ხელოვნებათმცოდნეობითი, წყაროთმცოდნეობითი კუთხით მეტად საინტერესო კვლევა, მიღებულია მნიშვნელოვანი და საგულისხმო დასკვნები. კვლევის ცენტრში კი მოექცა ანისში გრიგოლ განმანათლებლის სახელზე აგებული სავანე, რომლის მშენებლობაც ტიგრან ჰონენცის „მრავალი შრომითა და საფასით“ განხორციელებულა. გამოცემაში წარმოდგენილმა მაღალი ხარისხის ფოტოებმა და ადგილზე შესრულებულმა მონახაზმა კი საშუალება მოგვცა უფრო თამამად გვემსჯელა ამ ეკლესიის ქტიტორული წარწერის შესახებ და კიდევ ერთხელ მივბრუნებოდით მის ტექსტს, ქართულ თარგმანსა და შინაარსს.

წარწერის ტექსტი და ქართული თარგმანი

წარწერის სომხური ტექსტი არაერთხელაა გამოქვეყნებული სრულადაც და ნაწილობრივ, გამომდინარე მისი მნიშვნელობიდან. ვფიქრობთ, აკადემიურ გამოცემად შეიძლება ჩაითვალოს ორი მათგანი – ი.ორბელის (Օրբելի, 1965, გვ.65) და ვ.კეკელიას წაკითხვით (კეკელია, 2020, გვ.166-173). ამ შემთხვევაში მოვიტანთ წაკითხვას, რომელშიც გავითვალისწინებთ ორივე ავტორის წაკითხვას და მათი შესრულებული მონახაზებისა და ფოტოების საფუძველზე დავაზუსტებთ ორიოდ ადგილს. რაც შეეხება ქართულ თარგმანს, სრულად წარწერა დღემდე მხოლოდ ვ. კეკელიას აქვს გამოქვეყნებული (კეკელია, 2020, გვ.172-173), სხვა ქართველი მკვლევრები მხოლოდ იმ ფრაგმენტებს თარგმნიდნენ ხოლმე, რაც მათ თავიანთი კვლევისათვის სჭირდებოდათ, ამიტომ ამ თარგმანებს ჩვენ არ ვითვალისწინებთ. აქვე ვიტყვი, რომ ამ პერიოდის სომხური ეპიგრაფიკული ტექსტის ამოკითხვაც, სწორად გაგებაცა და თარგმნა, არაა იოლი საქმე. ამას რამდენიმე მიზეზი აქვს: პირველ რიგში, ესაა მასალის დაზიანება. ჩვენი წარწერა, საბედნიეროდ, სრული სახითაა მოღწეული მინიმალური დაზიანებებით; მეორე – წარწერის ეკლესიის კედელზე განთავსების ადგილი. ხშირად წარწერა იმდენად მაღლაა ან მიუდგომელ ადგილასაა განთავსებული, რომ ძალიან ძნელია მისი ზუსტი ასლის შესრულება, მეცნიერს გადმოხატვა უნევს და ამ დროს შესაძლოა შეცდომის დაშვება; მესამე – წარწერის ამომკვეთი, შესაძლოა, თვითონ წერა-კითხვის უცოდინარი იყოს და სამუშაოს შესრულებისას დაუშვას გარკვეული ტიპის შეცდომები (არასწორი ორიენტაციით ან მიმდევრობით ამოჭრას ესა თუ ის ასო და სხვ.); მეოთხე – ადგილის დაზოგვის მიზნით მოკლდება, ქარაგმდება სიტყვები. დაქარაგმების ზოგადი წესები კარგადაა ცნობილი, მაგრამ თუ წარწერის შემსრულებელი ამოკლებს სიტყვას არასტანდარტულად ან არ აკეთებს სათანადო ქარაგმის ნიშანს, ასეთი შემოკლების სწორად ამოკითხვა უკ-

<p>სრებივს ლიხაქიროღინ გრიფირი ხე ღაროარსხი რადიოქი ღაროიხი</p>	<p>შემოვზღუდე, ავაშენე ეკლესია (6) სახელზე წმინდა გროგოლ განმანათლებლისა და შევამკე მრავალი სამკაულით:</p>
<p>ფრედ[ყა]ს ნდნაქი სიქირქი ხაღიქი ისუხი ხე დრომბიქი ხე უდსხერადიოზ ხაქსერიოქი ღაროარსლ ისუიოქი ხე დრომბიოქი ხე დყდარქი ხე სარგარსაქი ხე ყდნბერადქი ისუი ხე დრომბი ხე ნუნხარადქი სიქირქი დიდდესლივს სარსიქირსაქი ხე სადარსი დ[საროქი]ბდნყად ხე ს[ქი]რიქიყდყდს ხაღიქი ხე დსუნდვს ვხე სუადს ვისუი ხე დრომბი</p>	<p>მხსნელის გამოსახულებებიანი წმინდა ჯვრით, ოქროსებით და ვერცხლისებით; და გამომხატვარი (7) ხატებით, შემკული (ან შევამკე, ნ.ჩ) ოქროთი და ვერცხლით და თვალ-მარგალიტით; და ოქროსი და ვერცხლის კანდლებით და წმინდა მოციქულთა, მარტვილთა ნეშტით და ნაწილით საღვთო (სიტყვასიტყვით – ღმერთის მიძღები, ნ.ჩ.) და საუფლო ჯვრისა(8) და ყოველგვარი სახმართა ოქროსი და ვერცხლის;</p>
<p>ხე რადიოქი ღაროქიქი ხუნხხი ღდსუნდვს ვხე ღდსყდარს ყდსყდარს ხე ხუნხუნს ხე ყდრფხხი ხე სსად ღდქდსდვდ უდსარადიოქი სარსუნს ხე დრხ[ყ]ს ღ[რი]ხსიოქი ირ დსხდფდს უდსარადყ სდსდხე ყ[ყ]ს[ს] დრხუნდსიქიქი[ყ] ს[ქი]რქი[ყ] ხსივს ღდქუნდქი ხე იოქივს ხიქივს ხე ყ[ყ]ს[ს] იოქიქიქი[ყ] სხეღს ხსივს</p>	<p>და უხვადშემკული ავაშენე ყოველგვარი სამყოფელი მონაზონთა და მთავართა და განვანესე აქ მღვდლები მწირველები ქრისტეს ხორცისა და სისხლისა(9), რათა დაუბრკოლებლად წირვა იქნეს გადახდელი ჩემთა უფალთა შაჰნაჰისა და მისთა ძეთა მზეგრძელობისათვის და ჩემთა ცოდვათა მიტევებისათვის,</p>
<p>ხე ღსიქი ღდდვს ხე ყდსდს სიქირქი გრიფირივს ქდვრხხიქი ღირ გხსლ ხე ყდსდოქი ხე ყდოდაქი ქდვრხხსიქი ხე ღირ ხს ხე ქხსუნქი ხუნხსლ ხე ღდსსიოქი</p>	<p>და მივეც ძღვნად ამ წმინდა გრიგორის მონასტერს მამული, რომელიც ვიყიდე საფასითა და მემამულეთა განწინებით (10) და რომელიც მე საძირკვლიდან ავაშენე; და ესენი[მიმიცია]</p>
<p>ყდქიქიქიქივს ვხეიქი ყდსს ღდრქსიქი ხე დდსუნ სუნყიქიქიქი ყდსს ყდრქიქივს ყდსს ვდსდდოქი რიქიქი ხიქიქიქი სდქსიქიქი ხე ყდრიქივს ვხერყიქი იქიქიქიქი(13) რ დდსუნ ხაღიქიყდსს ქიქიქი</p>	<p>სოფელ გოროხონეცის ნახევარი, ქარჰატის(11) შვიდი(12) დანკი, მშაკუნეიქის ნახევარი, კალუცის ნახევარი, მთელი ცამაქწოვი, ხუზან მაჰმუნდი კარუცის (იგივე ყარსის, ნ.ჩ) ქვეყანაში, ულნდის ორი დანგი, ხაჩორაკანის მიწები,</p>
<p>ხე ფრქიქიყს ხე ღდრადქიქი ქდვრხხიქი რდრქსიქი იქიქიქი ხე სიქიქიქი ხაქსდოქიქი ყიქიქიყდსიქი იქი ყდსარადყდოქი ფრქიქიყს იქი სდრადყს ქხს რდრხხსს ს[ქი]ქი სდრადყს დსიქი იქი სდრადყს ღირ გხსხხი ყდსს ხე რ დყს დხიქიქიქი ხე დსიქიქიქი იქი სდრადყსი ყდსიქიქი ხე რდსს ყდსიქიქი დიქიქიქი უდქქიქი იქი დსსდსიქი დიქიქიქი ყიქიქიქი</p>	<p>და ფუნდუქი ამ ქალაქში, [ჩვენნი] სამემკვიდრო აბანო და [წყალსადენი] მილი, ამ მოედანზე სასტუმრო მაღაზიით და თაღოვანი ფუნდუქი და სათივე აბანოების უკან, ტერ სარგისის თვალა და სათივე, რომელიც ვიყიდე, კალო და ორი თვალა ზეთსახდელი და თვალანი და სათივენი ამ მონასტრისთვის; მონასტრის კარის წინ ბოსტანი და</p>

<p>სქ ყაყაყაყაყა სქ ჯაჯაჯაჯა უაჯაჯაჯა ჯაჯაჯაჯა ჯაჯაჯაჯა ხაჯაჯაჯა ჯაჯაჯაჯა</p>	<p>და ნების აღმსრულებლები და მტკიცედ დამცველები იკურთხებიან ღვთისაგან. ი[სრაელ] მწერალი.</p>
---	--

(1) ეს მონაკვეთი არ არის წარმოდგენილი ი.ორბელის წაკითხვაში. არის ვ.კეკელიას წაკითხვაში. ეს არის წარწერის დასაწყისის ერთგვარი წამძღვარება, დასაწყისის გამეორება, რაც იშვიათად გვხვდება ამ ტიპის წარწერებში, უფრო გვიანაც და არაფერს მატებს ძირითად ტექსტს.

(2) ქალაქს სომხურად ჰქვია Աნი/ანი და არა ანისი. ამ სახელწოდების ქართულად ანისად გამოთქმის ტრადიცია ძალზედ ძველია და ალბათ სწორია, მიმოქცევაში, მათ შორის სამეცნიერო კვლევებში, მისი ამ ფორმით ხსენება, მაგრამ ამ შემთხვევაში სომხური ვარიანტის დაცვა უფრო სწორად მიგვაჩნია, თუმცა ეს არაა პრინციპული.

(3) ტექსტში არაა სიტყვა „ხსენებული“, -u/s/ მსაზღვრელი ნანევრის ჩვენებითი ნაცვალსახელით – ეს, გადმოცემა უფრო სწორია.

(4) „ღვთისმშობლის ძველ სამლოცველოსთან“ (ვ.კეკელია) – ვფიქრობთ, განსხვავება პრინციპულია და მომდევნო ფრაზაც ამას ადასტურებს, რომ წმ.გრიგოლის სახელობის მონასტერი არა ძველ საყდართან, არამედ მის ადგილას აიგო, რომელიც ტიგრანს შეუძენია.

(5) ვ.კეკელიას გამოტოვებული აქვს სიტყვა „ალალი“, რაც ცხადია, აზრს დიდად არ ცვლის, მაგრამ უნდა ითარგმნოს, რადგან დედანში გვაქვს, ხოლო რაც შეეხება სიტყვას – գանձ/ganz/განძ, ის წარწერაში რამდენიმეჯერ გვხვდება თითქმის ერთნაირ კონტექსტში და ვფიქრობთ, უმჯობესია, რომ ითარგმნოს ერთი სიტყვით – საფასე, და არა მონაგებით, ძალისხმევით ან ფულით.

(6) სომხური ისევე, როგორც ქართული, ასხვავებს ტაძარსა და ეკლესიას და აქვს տաճար/t'ac'ar/ტაჭარ და եկեղեցი/ek'eyeci/ეკელეცი, ამიტომაც, უნდა ითარგმნოს შესაბამისად.

(7) ვ.კეკელიამ არ თარგმნა სიტყვა պատկերագործ/ p'at'k'eragorc'/პატკერაგორც. ილია აბულაძე იძლევა ამ სიტყვის ძველ ქართულ ასეთ შესატყვისებს: „სახის მოქმედი“, „გამომხატვარი“ (აბულაძე, 2014, გვ.1055). სომხურ ტექსტში ეს სიტყვა „ხატების“ განსაზღვრებდა მოცემული და ხაზს უსვამს იმას, რომ ეკლესია შეამკეს ხატებით, რომლებზეც სახის, ფიგურის გამოსახულებებია დახატული. ვფიქრობთ, არაფრით შეიძლება ამ სიტყვის „დაკარგვა“, რადგან სწორედ ეს განასხვავებს ქართულ ეკლესიას სომხურისაგან – ინტერიერის ხატებით შემკობა და თანაც ხასგასმულად ზედ სახის თუ ფიგურის გამოსახვით. არ გამოვრიცხავთ, რომ ასეთი შესატყვისით – გამომხატვარი ხატები, ფრესკები იყოს მოხსენიებული, რადგან სომხურში, როგორც ფრესკული მხატვრობის თითქმის არმქონე ტრადიციაში, სათანადო ტერმინის შეფარდება წარწერის შემდგენელს გაუჭირდებოდა, ამიტომაც იხმარა ქართული ხატურ/ხატერ (ხატები) და დამატებით კიდევ განსაზღვრა – გამომხატვარიო (ეს ვარაუდი უკეთეს დასაბუთებას მოითხოვს, თუმცა ეს მომავლის საქმეა და თუ ეს მოხერხდა, სრულიად შეიცვლება შეხედულება, თითქოს ტაძარი აგებისთანავე კი არა, არამედ მოგვიანებით იქნა მოხატული).

(8) ცხადია, საუბარი ძელი ცხოვრებისაზეა, მით უფრო, რომ სომეხთა ეკლესიას მასთან დაკავშირებული მდიდარი ტრადიცია აქვს, მაგრამ აქაც დედანთან მაქსიმალურად ახლოს დარჩენა ვამჯობინეთ, თანაც ჩავთვალეთ, რომ ქართველი მკითხველისთვის საინტერესო იქნებოდა ის ფორმა, რომლითაც სომხურში ხდება ძელი ცხოვრებისას გადმოცემა და აღწერა.

(9) „განვანესე მღვდლები, რათა ქრისტეს ხორცსა და სულზე შეუნყვეტელი ღმრთისმსახურება აღავლინონ ჩემ უფალთა – შაჰინშაჰისა და მის ძეთა დღევრძელობისათვის და ჩემი ცოდვების შენდობისათვის“ (ვ.კეკელია). ვფიქრობთ, აქ პრინციპულია შესწორება და სიტყვათა გადანაცვლება არასწორია, რადგან სომხური ტექსტი რომ ამბობს – „მღვდლები მწირველები ქრისტეს ხორცისა და სისხლისა“, ასევე უნდა დარჩეს, რადგან აქცენტი აქ იმაზეა, რომ ეკლესიაში მოყვანილ იქნენ ისინი, ვისაც აქვს უფლება და უნარი წმინდა ევქარისტია სათანადოდ ჩაატაროს.

(10) სომხური վնիմ/ՎՆ'իր' ვჭირ, არაა უბრალო თანხმობა, ესაა საბოლოო გადანყვეტილება, განკარგულებაც კი.

(11) ტოპონიმები ქართულ ტექსტში მოგვაქვს ან არსებული ტრადიციის გათვალისწინებით ან ვაზუსტებთ სომხურ ტოპონიმთა ლექსიკონში, რადგან წარწერის ტექსტში ზოგან დამახინჯებული ან შეკვეცილი ფორმით გვაქვს, თუ ამას ვერ ვახერხებთ, გადმოგვაქვს პირდაპირი ტრანსლიტერაციით გრამატიკული ფორმის გათვალისწინებით, ამიტომაც ვ.კეკელიას თარგმანთან არის აცდენა.

(12) ხუთი თუ შვიდი? საქმე ისაა, რომ რიცხვი 5 სომხურში გადმოიცემა Ե/Ե/Ե გრაფემით, ხოლო 7 – Է/Է/Շ გრაფემით. მათ გრაფიკულ გამოსახულებებს შორის უმცირესი სხვაობაა, წარწერის ფოტოთი თუ ვიმსჯელებთ, უფრო მეორეს ჰგავს, მაგრამ გადამწყვეტი დეტალი, ასოს ქვედა წილი, თითქოს დაზიანებულია და ეჭვი მაინც რჩება. ი.ორბელს მონახაშიც და ნაკითხვაშიც აქვს – Է/Է/Շ , ვ.კეკელია მონახაში გვაძლევს Ե/Ե/Ե -ს, მაგრამ ნაკითხვაში ორივეგან – Է/Է/Շ -ს, თარგმანში კი ისევ 5-ს. ვფიქრობთ, ეს საკითხი არაა მაინცადამაინც პრინციპული და ადგილზე უკეთ დაკვირვებით შეიძლება გადაიჭრას.

(13) ამ ტოპონიმს სხვადასხვაგვარად კითხულობენ (კეკელია, 2020, გვ. 170-173) მაგრამ ცნობილ ფორმამდე ან ისეთზე, რომელიც ტოპონიმთა ლექსიკონში დაიძებნებოდა, ვერავის მიჰყავს, ამიტომ ჩვენ დავტოვეთ ისე, როგორც კარგად ჩანს ფოტოზე და ვ.კეკელიას მონახაზზეც და დავიცავით სომხური ტრანსკრიპცია სომხურ ტექსტშიც და ქართულ თარგმანშიც.

(14) ამ მონაკვეთში წინა თარგმანთან შედარებით დეტალებში ბევრი განსხვავებაა, რაც სომხური ენის გრამატიკული ნორმების მიხედვით თარგმანის სწორებამ გამოიწვია, მათი სათითაოდ გარჩევა შორს წავიყვანს, მხოლოდ შევჩერდებით სიტყვა պապենց/papenc/ პაპენც-ზე, რომელიც ჩვენი ვარაუდით, არა გვარსახელიდან მომდინარე საკუთრების სახელწოდებაა, არამედ საშუალო სომხურისეული պապենի/papeni/ პაპენი-ის (მამულს, პაპისეულს ნიშნავს) მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა და „პაპათა მფლობელობაში მყოფს“ გულისხმობს.

(15) ამ შემთხვევაში შეგნებულად ავარიდეთ თავი სიტყვა „ქუჩის“ გამოყენებას, რადგან *qulxak/zukak/ზუკაკ* სიტყვა სომხურში საგანგებო კვლევის საგანია და განიმარტება, როგორც „ანისის ჩვეულებრივი ქუჩების განშტოებები, ვინრო ქუჩები ან გასასვლელები“ (Ավսაყან, 1978, გვ.86).

(16) ვფიქრობთ, სომხურ ტექსტში საუბარი გირავნობაზე (და არა სანინდარის გადახდასა და შემდგომში მისი დაბრუნების შესაძლებლობაზე), როდესაც მიწის მფლობელებმა ოქრო აიღეს და თავიანთი მიწა გადასცეს სარგებლობაში ისე, რომ უფლება დარჩათ მისი დაბრუნებისა, უკან გამოსყიდვისა, ოღონდ ალებული ოქრო უნდა დააბრუნონ. აი ეს დაბრუნებული ოქრო კი ისევ მონასტერს უნდა გადაეცეს.

(17) ამ მონაკვეთში თარგმანების დაცილება მხოლოდ სტილისტურ-ლექსიკურია, ჩვენ უფრო ზედმიწევნით გავეყვით დედანს.

წარწერის ენობრივი თავისებურებები

წარწერა კლასიკურ გრაბართან მიმართებით ავლენს რიგ თავისებურებებს: გამარტივებულია ნამყო დროის მიმღეობის დაბოლოება *tsax* > *lx* და მეშველ ზმნასთან ერთად გვაძლევს ფორმას, რომელიც შემდგომში გაფორმდება, როგორც ე.წ. „ვალაკატარის“ მწკრივი (ქართულის I თურმეობითის ფარდი), -*ի* ბოლოხმოვნის სახელების როგორც მხოლოდითი, ისე მრავლობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში ნაცვლად -*luj/lug* დაბოლოებებისა გვაქვს -*uj/ug* დაბოლოებები, იკარგება დახურულ მარცვალში -*u/-a* როგორც ტოპონიმებში, ასევე გვარ-ტომობის აღმნიშვნელ სიტყვებში. ტექსტის შუა ნაწილში მრავლადაა საშუალო სომხურისათვის დამახასიათებელი ლექსიკა – *ixaxi/inčvi/ინჩვი* (-მდე), *ixaxorvi/inčurvi/ინჩურვი* (-მდე) და გრამატიკული ფორმები, ერთი და იმავე სიტყვის განსხვავებული ორთოგრაფია *dxanq/dang/დანგ* – *dxanq/dank/დანკ*, სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოების განსხვავებული ფორმები *hxq-hr /hoyr/ ჰოლერ* (მინები), *hxixnaxaxi-hr-u-g/ hairenat'irac/ ჰაირენატირაც* (მემამულეთა), *axxor-hr/axorni/ახორნი* (თავლანი). ამავე ნაწილში გვხვდება ქართული სიტყვები: *hxaxhr/xater/ხატერ* (ხატები), *modanis/მოდანის* (მოედანზე) და მრავლობითი რიცხვის წარ-თანისანი წარმოება *axxor-hr/axorni/ახორნი* (თავლები), *maragn-hr/maragni/მარაგნი* (სათივეები). მთლიანობაში, რჩება შთაბეჭდილება, რომ წარწერის დასაწყისი (დასაწყისიდან სიტყვებამდე *...მხსნელის გამოსახულებებიანი წმინდა ჯვრით...*) და დასასრული (სიტყვებიდან *...ან თუ ვინმე დიდთავან...* წარწერის ბოლომდე) ენობრივად უფრო გამართული და წიგნიერია, ვიდრე წარწერის ძირითადი, შუა ნაწილი. შეიძლება ითქვას, რომ ეს ის ნაწილებია, რომელთა მსგავსი ხშირად გვხვდება სომხურ ლაპიდარულ წარწერებში და ერთგვარ ტრაფარეტად შეიძლება ჩაითვალოს იმისა, თუ როგორ უნდა დაიწყოს და დაბოლოვდეს ქტიტორული წარწერა. წარწერა ტიგრან ჰონენცის სახელითაა შესრულებული და სულ ბოლოს აქვს ერთგვარი „ხელრთვა“ – ი[სრაელ] მწერალი (ფიგურულ ფრჩხილში მოგვაქვს, რადგანაც სახელი დაქარაგმებულია *h~l/iy/i~l* და რიგი მკვლევრები შიფრავენ მას ასე). კონკრეტულად რა სამუშაოს ასრულებდა ეს პიროვნება, ჩვენ არ ვიცით. იწერდა დამკვეთის ნაკარნახებ ტექსტს, თუ ამოსაკვეთად ამზადებდა, თუ მთლიანად თვითონ თხზავდა და ა.შ. ჩვენი

ვარაუდით, მას უნდა ეკუთვნოდეს წარწერის თავი და ბოლო, სადაც ზოგადი ინფორმაციაა გადმოცემული, ხოლო შუა ნაწილი კი ტიგრან ჰონენცის შედგენილია, – დამკვეთმა მისცა ან უკარნახა მწერალს თავისი ტექსტი და პროფესიონალმა მწერალმა ის ჩასვა ტრაფარეტულ თავსა და ბოლოში (მათ შორის, დაურთო კრუღვის ნაწილიც), რომლებსაც, ისევ სავარაუდოდ, შეუთანხმებდა დამკვეთს (რადგან ანისში იმ დროს წარწერის დასაწყისისა და დაბოლოების სხვადასხვა ვარიანტები არსებობდა).

კრუღვა

ლაპიდარულ წარწერათა აბსოლუტურ უმრავლესობას, რომლებიც ამა თუ იმ ეკლესიისა და მონასტრისთვის რაიმეს შეწირვის და/ან რომელიმე პირისთვის წირვა-ლოცვის და/ან მოხსენიების თაობაზე სამღვდელეობასთან მიღწეული შეთანხმების თაობაზე მოგვითხრობენ, ახლავს კრუღვა მათთვის, ვინც აღნიშნული შეთანხმებების დარღვევას განიზრახავს. „კრუღვის ფორმულები“ სომხურ ლაპიდარულ წარწერებში რამდენიმე სახის შეიძლება იყოს: დამრღვევებს შეიძლება ემუქრებოდეთ ყოვლისმპყრობელი ღვთის რისხვა, უფლისაგან გასამართლება, 318 წმინდა მამის წყევლა, სატანას, იუდას, კაენის, ჯვარზე გამკრელთა ცოდვათა თანაზიარობა, წარწერის შემსრულებლის ცოდვებზე პასუხისმგებლობის აღება, სამი მსოფლიო კრების წყევლა (ანისში ჩვენამდე მოღწეულ წარწერებში დასტურდება სულ 3 ასეთი შემთხვევა, 2 წმ.მოციქულთა ეკლესიაზე და ერთი ტიგრან ჰონენცის ეკლესიაზე (Օրբելի, 1965, გვ.15,17-18,62-63)), ანგელოზთა ცხრა დასის წყევლა, მუსლიმთათვის – მუჰამედის წყევლა, და სხვა. ჩვენს შემთხვევაში გვაქვს ასეთი ფორმულირება: *...განემოროს ღვთის ძის დიდებას და კაენისა და იუდას სასჯელმა იმემკვიდროს მის თავს და სამი წმინდა კრების და ცხრათა დასთა ანგელოზთაგან წყეულიმც იყოს და ჩვენი ცოდვებისათვის ანგარიში წარუდგინონ ღვთის წინაშე... ყველამ კარგად იცის, რომ სომეხთა ეკლესია მხოლოდ სამ მსოფლიო საეკლესიო კრებას სცნობს და კრუღვის ასეთი ფორმულა იმისდა მიუხედავად, რომ ქალკედონური ეკლესიის მრწამსს არ არღვევს, ავტომატურად მონოფიზიტურ ფორმულირებად ჩაითვლება. ამაზე არავინ დაობს, მაგრამ საქმე ისაა, კონკრეტულად ამ ეკლესიის გარე კედელზე მისი გამოსახვა რაზე უნდა მეტყველებდეს. პ.მურადიანის აზრით, ეს ქტიტორის – ტიგრან ჰონენცის მონოფიზიტობას ადასტურებს, რაც თავის მხრივ, იმას ნიშნავს, რომ ეკლესია თავიდან მონოფიზიტებისთვის იყო აშენებული და მხოლოდ შემდგომში გადაეცა ქართულ ეკლესიას, უფრო სწორად კი სომხურ ქალკედონიტურს (Мурадян,1987, გვ. 60-61). ამ საკითხზე ბევრია დაწერილი (ჩვენ აქ არ მოვიყვანთ ამ საკითხთან დაკავშირებულ ისტორიოგრაფიას, სხვადასხვა მეცნიერთა სხვადასხვა არგუმენტებს ამა თუ იმ პოზიციის დასამტკიცებლად, ეს შესანიშნავადაა გაკეთებული დასახელებულ სამტომეულში „ანისი და საქართველო“) და სავსებით დამაჯერებელია, ჩვენი აზრით, ვაკეკელიას მსჯელობა, რომ ეს მხოლოდ იმას შეიძლება ნიშნავდეს, რომ გრიგოლ განმანათლებლის ამგებს მისი უფლებების და ქონების დაცვა სურდა ქალაქის უმთავრესი – სომხური ეკლესიისა და მისი მრევლისაგან (კეკელია, 2012, გვ. 104), ამიტომაც წარწერისთვის ანისში გავრცელებული*

კრულვის ფორმულებიდან შეირჩა (ან თავად დამკვეთის ან წარწერის ტრაფარეტით გამფორმებელი მწერლის მიერ ან საერთო გადანყვეტილებით) ის, რომელიც ეკლესიას ყველაზე უკეთ დაიცავდა ხელყოფისაგან ქალაქში იმ დროს არსებული ვითარების გათვალისწინებით. იმასაც დავამატებთ, რომ არაერთი მაგალითი შეიძლება მოვიყვანოთ იმის საჩვენებლად, რომ წარწერების კრულვით ნაწილს ყოველთვის კონკრეტული ადრესატები ჰყავდა და ამ ტექსტების ენა და შინაარსი სწორედ მათზე იყო გათვლილი (ფვიქრობთ, კარგი იქნება ამ საკითხის სპეციალურად შესწავლა). ეს კარგად ჩანს მაგალითად, ჰალარნინის 1184 წელს შესრულებულ სომხურ ლაპიდარულ წარწერაში...*ან, ვინც წინააღმდეგი არიან და წართმევას განიზრახავენ, მოისპონ სახლებით და შვილებითა და გვართით და დაიწყველონ ვარძიის ღვთისმშობლისაგან და 318 მამამთავრისაგან, და აღიგავონ ამ ცხოვრებიდან, წილი და ხვედრი მათი იუდასთან და სატანასთან იქნება...*(Ավսაყან, Ջանսիլախյան, 1977, გვ. 37. თარგმანი ჩვენია). ვარძიის ღვთისმშობლის წყევლის ხსენების გამო ეკლესია არავის ჩაუთვლია ქალკედონურად ან ქართულად, ცხადია, ეს გვიჩვენებს, რომ ამ წარწერის შემდგენლები ეკლესიას, მის ქონებასა და უფლებებს, პირველ რიგში ვარძიის ღვთისმშობლის მრევლისგან იცავდნენ. შეიძლება აქვე მოვიტანოთ ანისშივე, წმინდა მოციქულთა სომხური ეკლესიის 1320 წლის წარწერაც *...ვინც ჩვენი განწესების დაბრკოლებას განიზრახავს თუნდაც სომეხი იყოს ან ქართველი ან ტაჭიკი, [...]განისაჯოს და დაისაჯოს ღვთისაგან, მწილე და გენას მოზიარე სატანასი გახდეს და ქართველი კრულ და დაწყველილ იქნას და ტაჭიკი ყველა დიდებამოსილ ფელამბართათვის (ასე მუჰამედს აღნიშნავენ. ნ.ჩ) სირცხვილით და გაშავებული სახით იყოს...*(კეკელია, 2020, გვ. 181, თარგმანი ჩვენია). აქაც კრულვა კონკრეტულ ადრესატებს მიემართება და ჩანს, რომ წარწერის შემდგენელი მტრულ მოქმედებებს უფრო ქართველებისგან და „ტაჭიკებისგან“ მოელის, ამიტომაც საგანგებოდ გამოჰყოფს მათ და მათთვის გასაგები და საშიშარი სასჯელით ემუქრება.

ტიგრან ჰონენცის წარწერა XIII-ში ქართულ-სომხური ეთნოკონფესიური ურთიერთობების კონტექსტში

ანისში ქართველთა და სომეხთა ეთნოკონფესიური ურთიერთობების გამო დასახელებულ ნაშრომში „ანისი და საქართველო“ ვრცელი და საფუძვლიანი კვლევაა წარმოდგენილი, სადაც განსაკუთრებული ყურადღება ტიგრან ჰონენცის კედლის მხატვრობას ექცევა. მიღებული დასკვნები კარგადაა არგუმენტირებული და მეტად საგულისხმოა. გვინდა დამატებით რამდენიმე დაკვირვება შემოგთავაზოთ უკვე აქ წარმოდგენილი ქტირორული წარწერის ამ ჭრილში ანალიზის საფუძველზე. მაქსიმალურად რომ გავამარტივოთ საკითხი, დავაკვირდეთ ეკლესიის ენას – რა ენაზე ესაუბრება ის თავის მრევლს თუ მნახველს. ყველაზე მთავარი – ქტიტორული, წარწერა სომხურ ენაზეა შესრულებული და როგორც წინა მონაკვეთში ვაჩვენეთ, სწორედ სომხურენოვანი მრევლისთვის ნასაკითხად და ყურადსაღებადაა განკუთვნილი, უფრო მეტიც, სომხური მრწამსის მატარებელთათვის, ვინც შესაძლოა, მტრულად იყოს განწყობილი ანისის გულში ქალკედონური ტაძრის (ტიგრან ჰონენცის წყალობით საკმაოდ მდიდარი სავანის) მიმართ; სომხურადვეა ჩვენამდე მოღწეული

კიდევ ერთი, 1310 წელს შესრულებული მნიგნობართუხუცესი მათეს წარწერაც (იმავე ტიგრან ჰონენცის ქართული მოსახსენებელი სულ ერთი ფრაზისგან შედგება, ეკლესიის გარე ფასადზე სხვა ქართულენოვანი წარწერებიც სულ მცირე მოსახსენებელია) ტაძრის ინტერიერის ფრესკული წარწერები კი განკუთვნილია უკვე ქალკედონური აღმსარებლობის მრევლისათვის, რომელიც კითხულობს ქართულად ან ბერძნულად. რომც ვივარაუდოთ აქ გაქალკედონიტიბული სომხების დასწრებაც, გამოდის, რომ მათი გაქართველების ხარისხი ბევრად აღემატებოდა მრწამსით „გაქართველების“ დონეს. ისინი ენობრივადაც ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ! ძალიან გვეჭვავება, რომ მიუხედავად მოცემულ პერიოდში ქართველთა პოლიტიკური თუ კულტურული დომინაციისა, ანისის სომხურ მოსახლეობას, თუნდაც გაქალკედონიტიბულს, ანისში ქართულად ელაპარაკა, ეწერა და ეკითხა. ქართულ-სომხური ურთიერთობების ისტორიაში სომხური მოსახლეობის იმ ხარისხით „გაქართველებას“, რომ მათი სალაპარაკო, სამწერლობო და საეკლესიო ენა ქართული გამხდარიყო, ვაკვირდებით მხოლოდ საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე შერეული ქართულ-სომხური მოსახლეობის ერთად ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თანაცხოვრების შემთხვევაში (მაგალითად, ტაოში, თბილისში, ცურტავში, გორში, ანისში კი უფრო მოსალოდნელია, რომ ქართველები ეუფლებოდნენ სომხურს და არა სომხები ქართულს. ამას თავად ანისის ეპიგრაფიკაც გვიდასტურებს: ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის აგების თანადროულ (1218წ) კათოლიკოს-პატრიარქ ეტიფანეს წარწერა ქართულადაა შესრულებული, რადგან მისი ადრესატი ქართველები არიან .....მ[კუ]იდრნო ა[მ]ის ქალქ[ისა]სანო, ქართველნო..... სომეხთა საყურადღებო ამავე წარწერის დამტკიცება კი უკვე იქვე სომხურადაა დაწერილი. იგივე შეიძლება ითქვას ე.წ. საჰადინის წარწერაზეც (1269 წ.). აი, უკვე ასი წლის შემდგომ, ზემოთნახსენებ, 1320 წ-ს შესრულებულ წმ.მოციქულთა სომხური ეკლესიის სომხურენოვან ლაპიდარულ წარწერაში ქართველ ადრესატებს საგანგებოდ გამოყოფენ .....და ქართველი კრულ და დანყველილ იქნას...(კეკელია, 2020, გვ. 180)). აი, მხარგრძელთა ოჯახის ის წარმომადგენლები კი, ვისი დღეგრძელობისთვისაც უნდა ეწირათ ამ ეკლესიაში, ქართული წირვა-ლოცვის მიმდებნიც და მომსმენნიც იყვნენ და ამაზე ხასგასმითაა ნათქვამი ქტიტორული წარწერის ტექსტში – ...განვანესე აქ მღვდლები მწირველები ქრისტეს ხორცისა და სისხლისა, რათა დაუბრკოლებლად წირვა იქნეს გადახდილი ჩემთა უფალთა შაჰნშაჰისა და მისთა ძეთა მზეგრძელობისათვის და ჩემთა ცოდვათა მიტვეებისათვის... – ასეთი ხაზგასმა ეკლესიაში ევქარისტის ჩატარების უფლებისა და შესაძლებლობის მქონე მღვდელთა ეკლესიაში მოყვანის თაობაზე, ჩვენი ვარაუდით, მხოლოდ იმ შემთხვევაშია გამართლებული თუ ისინი საქართველოდან იქნებოდნენ მონვეულნი და არა გადმოყვანილნი ადგილობრივ სხვა სომხური ეკლესიიდან. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, ეს კიდევ ერთი არგუმენტი იმის სამტკიცებლად, რომ აღნიშნული ეკლესია თავიდანვე ქართულ-ქალკედონური იყო.

გამოყენებული ლიტერატურა

- აბულაძე, ი. (2014). ძველქართული-ძველსომხური ლექსიკონი, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
- კეკელია, ვ. (2020). სომხური წარწერები, ანისი და საქართველო / წარკვევები, მასალე-ბი, ტ. III, რედ. ზ. სხირტლაძე, თბილისი: თსუ გამომცემლობა. 2020
- კეკელია, ვ. (2012). ანისის ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის კონფესიური კუთვნილების საკითხისათვის, ივ.ჯავახიშვილის თსუ საქართველოს ინსტიტუტის შრომები, V, თბილისი: თსუ გამომცემლობა.
- Օրբելի, Հ.Ա. (1965). Դիվանի հայ վիմագրության, Դ.1, Անի քաղաք, Երևան: Հայկական ՄՍՈ ԳԱ հրատարակչություն
- Ավაქյան, Ս.Ա., Ջանիդիադյան, Հ.Ռ. (1977). Դիվանի հայ վիմագրության, Դ .VI, Իջևանի շրջան, Երևան: Հայկական ՄՍՈ ԳԱ հրատարակչություն
- Ավაქյան, Ս.Ա. (1978). Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն
- Мурадян, П. М. (1987). Проблема конфессиональной ориентации церкви Оненца. Кавказ и Византия №5. Ереван: Издательство АН Армянской ССР

The evidence of activity of Georgians in the historical city of Ani has been known for a long time and has become the subject of research of many Georgian and foreign scientists, which ended with the important three-volume edition "Ani and Georgia" published in 2020.

This edition encompasses both the narrative sources and the historiography of the issue, making further research on different issues related to Ani much easier. In this three-volume work created by a group of authors under the editorship of Z. Skhirtladze, a very interesting study is given of the entire region and in particular of the city of Ani from different points of view, and significant conclusions are presented. The study was focused on the monastery built in the name of St. Gregory the Illuminator in Ani, the construction of which was carried out with "a lot of labor and cost" by Tigran Honents.

The high-quality photos presented in the publication and the outline made on the spot allowed us to think more confidently about the construction inscription of this church and once again discuss its text, Georgian translation, and content.

The Armenian text of this ktetorial inscription has been published numerous times. In our paper, we use the editions of I. Orbelli and V. Kekelia. We specify a couple of readings of the inscription based on outlines and photos made by these authors.

As for the Georgian translation of the inscription, the complete version of the text belongs to V. Kekelia. We considered it necessary to specify or correct it in some places. Therefore, we offer our version of the translation, which does not differ substantially and significantly from the previous one, but in our opinion, it will follow the original more closely and will be more accurate in translating toponyms, and some phrases.

Based on a new, clarified understanding of the text, on a more detailed study of the section where the curse of three Ecumenical Councils is mentioned, as well as on an analysis of additional epigraphic material, we presented additional arguments to support the position of Georgian scientists who believe that the Tigran Honents' church in Ani was Georgian-Chalcedonite from the moment it was constructed.